Swami Vivekananda Advanced Journal for Research and Studies

Online Copy of Document Available on: https://www.svajrs.com/

ISSN: 2584-105X

विभिन्नेषु शास्त्रेषु स्फोटविचारः

सीतांशु रंजन दाशः

अतिथ्यध्यापकः

संस्कृतविभागः, रेभेन्सा विश्वविद्यालयः, कटकम्, ओडिशा

Abstract

स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः, स्फुट्यतेऽभिव्यज्यते वर्णैरिति वा स्फोटः इति व्युत्पत्त्या यस्मादर्थाभिव्यक्तिर्ज्ञाता भवति, स स्फोटशब्दवाच्यः इति। "ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्" , "वाचो ह वाक्" इत्यादि श्रृतिरुपाणि स्फोटस्त्रोतांसि वेदब्राह्मणादिवारिधिषु समुपलभ्यन्ते। शाब्दिका अमुमेव सूत्रात्मकमर्थं सुगमतां सरलतांश्च नयन्ति। वेदब्राह्मणादिषु ग्रन्थेषु शब्दगोवागादिशब्दाः शब्दार्थरुपे प्रयुज्यन्ते, न तु स्फोटशब्दरुपेऽर्थे। अतो वादत्वेन स्फोटवादस्य कदा प्रारम्भ इति प्रश्नोऽद्यापि न समाहितोऽभूत्। "अवङ् स्फोटायनस्य" इति सूत्रे स्फोटशब्दो दृष्टिगोचरीभवति। अस्य स्फोटायनशब्दस्य हरदत्तः पदमञ्जर्यां विवरणं करोति "स्फोटायनं पारायणं यस्य स स्फोटायनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणचार्यः" । यास्काचार्योऽपि प्रारम्भे निरुक्ते शब्दनित्यत्वं व्यवस्थापयतामाचार्योदुम्बरायणानां मतं प्रत्याख्याय शब्दस्य नित्यत्वं व्यापकत्वमणुत्वं च स्थापितवान्। अत्र दुर्गाचार्यः "व्याप्तिमत्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च" । इति स्फोटप्रतिपादितवान्। एवं स्फोटस्येतिहासोऽतीव प्राचीनो वर्तते। अमुं स्फोटमुद्दिश्य विभिन्नशास्त्रेषु विभिन्नानि मतानि शास्त्रकाणामुलभ्यन्ते।

१.स्फोटविषयकं मीमांसकमतम्- अथ गौरित्यत्र कः शब्दः? गकारौकारविसर्जनीयाः इति भगवान् उपवर्षः इति कण्ठताल्वाद्यभिघातानां श्रवणेन्द्रियविषयाणां वर्णनामेव शब्दत्वं वाचकत्वं चास्ति। प्रकरणपञ्जिकायां कः शब्दोऽभिमतः? वर्णाः, तेषामेव श्रोत्रग्राह्यत्वात् इति[1]। अन्यस्मिन् दिनेऽनुभूतेऽद्यानुभूयमानस्य सोऽयम्, इति प्रत्यभिज्ञया तावत्कालं स्थिरत्वे सिद्धे तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति इति न्यायात् पराभिमताशुविनाशित्वव्यतिरेके सिद्धे नित्यत्वपर्यवसानम्। सर्वदेशेषु तदुपलम्भाद् विभूत्वम्। लाघवाच्चैकत्वम्। आनुपूर्वीघटकम् अव्यवहितोत्तरत्वं चैतत्पक्षे उत्पत्त्यनवच्छिन्नस्वज्ञानाधिकरणकालोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वम्। यथाऽत्यन्तरागवतः कामिनीसाक्षात्कारस्थले ज्ञानाधाराकल्पने गौरवादेकत्वं तद्वद् ज्ञानानामप्येतद्विषये स्थिरत्वम्।

ननु न तावद् वर्णानां प्रत्येकमर्थबोधकत्वम् एकैकस्मादर्थप्रतीतेः। नापि समुदितानां क्षणविनाशिनाम् समुदायानुपपत्तेः। प्रतिवर्ण च संस्कारकल्पने गौरवापत्तिः। अतो वर्णोच्चारणानन्तरं यतोऽर्थप्रत्ययो भवति, सोऽयं स्फोटकत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्युच्यते। स एव पदात्मा शब्दः। एवं वाक्यस्फोटऽपि। अप्रत्यक्षोऽप्ययमर्थः प्रतीतिलक्षणकायानुपपत्त्या गम्यते। न च वर्णा एवानुभूयन्ते न तदतिरिच्यमानस्वरुपं वस्तुतत्त्वमिति वाच्यम्, पदमेकं वाक्यमेकमिति चैकरुपस्यानुभावात्। नचेयं बुद्धिः वर्णावगाहिनी, तेषां परस्परभिन्नत्वात्। नचैकत्र नानात्वेकत्वे संभवतः विरुद्धत्वात्। एकार्थविषयत्वेनैकत्वमिति चेत्, न, परस्पराश्रयात्। एकपदत्वेनैवैकार्थविषयत्वात्। तस्मान्न वर्णात्मकः शब्दः, किन्तु स्फोटरुप एवेति चेत्, न, वर्णातिरिक्तवाचककल्पनायामर्थापत्तिः प्रमाणम्, प्रत्यक्षं वा? नाद्यः, अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाप्युपपद्यमाना बुद्धिरेव प्रमाणमिति वाच्यम्, वर्णेष्वप्येकार्थविषयत्वेन तदुपपत्तेः। अस्ति खल्वेकाभिधेयधीहेतुभावत्रयाणामपि वर्णानामेकस्मरणोपारुढानामश्मनामिवैका पिठरधारणे। नाप्यन्योन्याश्रयः, समधिगतैकाभिधेयधीहेतुभावानां पश्चात्पदत्वावधारणात्। कारकविशेषाभिधायी हि पदशब्दः पद्यतेऽनेनेति, स च कार्यसम्बन्धज्ञाने सत्येव भवति नान्यथा। अत एकार्थविषयत्वज्ञाने सत्येव एकपदत्वज्ञानम्। यदाहुः "अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्"[2] इति। पदमप्यर्थैकत्वादेकम्। श्रोत्रग्राह्ये च वस्तुनि शब्दशब्दः प्रसिद्धो वर्ण एव च श्रोत्रग्राह्यो न स्फटः। अतो नासौ शब्दशब्दवाच्यः कथमर्थप्रत्यायकः स्यात्, शब्दादेवार्थप्रतीतेः सर्वलोकसम्भवात्। आशुतरविनाशिनां साहित्यासंभवात् कथं गमकत्वमिति चेत्, संस्कारेणेति। यदाह भाष्यकारः पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारासहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः इति। व्यापारस्य चाव्यवधायकत्वात् शब्दार्थं प्रतिपद्यामह इत्युपद्यते। अथवा भाष्यपर्यालोचनया अन्त्यवर्णस्यैव प्रत्यायकत्वम्। एवञ्च शब्दादिष्वेकवचनमप्युपन्नम्। तथा चोक्तम्

> यदि वा पूर्वसंस्कार इति कर्तव्यतेष्यते।
>
> वर्णोऽन्त्यो गमकस्तस्य शब्दत्वान्मुख्यता भवेत्[3] ॥

केचित्तु सद्रुपान्यवर्णविषयप्रत्यक्षं पूर्वेषु चातीतेषु वर्णेषु स्मृतिरुपेति चित्रस्वरुपा बुद्धिः सर्वार्थप्रतीतिहेतुरित्याहुः। तथाचोक्तम्

> चित्रारुपां च तां बुद्धिं सदसद्वर्णगोचराम् ।
>
> केचिदाहुर्यया वर्ण गृह्यतेऽन्त्यः पदे पदे ॥
>
> अन्त्यवर्णेऽपि विज्ञाते पूर्वसंस्कारकारितम् ।
>
> स्मरणं यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते[4] ॥

स्फोटवादिनापि शब्दतत्त्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनावश्यं कर्तव्या। ध्वनयो हि प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जन्ति साहित्याञ्च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारमेवेति तुल्यं तत्कल्पनम्। स्फोटवादिनः स्फोटसद्भावो वर्णेभ्यश्च व्यतिरेकः सावयवे पदे गम्यमाने निरवयवत्वमित्यधिका कल्पना स्यात्। तस्मात् वर्णा एव वाचकाः, न तदतिरिक्तः स्फोटो युक्तिसिद्ध इत्याहुः।

गुरुमतानुयायिनस्तु वर्णेष्वेव प्रत्यक्षेष्वर्थप्रतीत्युपपत्तये कश्चिद् विशेष आश्रयितुं युक्तः, सर्वपूर्वपूर्वोपलम्भसापेक्षत्वादन्त्यवर्णस्य। उपलम्भस्य च क्षणिकतया स्वतो विशेषयितुमशक्यत्वात् पूर्वपूर्ववर्णोपलम्भजन्यः संस्कार एवाश्रीयते। स च स्मृतिहेतोः संस्काराद् भिन्न एव। स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपलम्भप्रभावितस्तत्रैवोपलम्भान्तरं जनयितुमलम्, नार्थान्तरमित्यर्थविषया प्रतीतिस्ततोऽनुपपन्नेति तदतिरेकेणः संस्कारस्याश्रयणम् इति संस्कारद्वयं स्वीकर्तव्यम्। एकः स्मृति हेतुः, अर्थप्रतीतिहेतुरपरः, येन क्रमेण विषया अनुभूताः तेनैव क्रमेण स्मर्यन्त इति तु प्रमाणविरहितम्, एकैकेशो दृष्टेष्वपि घटेषु

---

1 .प्रकरणपञ्जिका

2 .जै.सू-२/१/४६

3 .श्लोकवार्तिकम्-१३०

4 .श्लोकवार्तिकम्-१११

सहस्रं घटाः इति समुदितस्य स्मरणात्। तदित्थं वर्णा एव शब्दः। ते च व्यापका नित्याश्च। सर्वेऽपि ककार एक एव। पदवाक्यानामपि वर्णसमुदायरुपत्वं प्रत्येकमेकत्वं नित्यत्वं विभूत्वञ्च। पदादीनामनित्यत्वे "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः"[5] इति तत्सम्बन्धनित्यत्वप्रतिपादकं व्याकुप्येत। तथा चोक्तम्

तस्मान्न पदधर्मोऽस्ति विनाशी कश्चिदीदृशः ।

तेन नित्यं पदं सिद्धं वर्णनित्यत्ववादिनाम्[6] ॥

शब्दो द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धवेद्यत्वात्, घटादित्यनुमानेन चैषां वर्णानां द्रव्यत्वम्। शब्दो ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। वर्णव्यञ्जको ध्वनिर्वायुगुणः। वर्णस्तु द्रव्यं ध्वनिव्यङ्ग्यमित्याहुः। पातञ्जलस्तु पदस्फोटस्य वाक्यस्फोटस्य च वाचकत्वं स्वीकुर्वन्तः वर्णानां वाचकत्वं प्रत्याचक्षते।

अयमभिसन्धिः- तेषामर्थप्रत्ययो हि वर्णैर्नियतक्रमतया परस्परसम्भवद्भिरशक्यः कर्त्तुम्। न च संस्कारद्वाराऽग्नेयादीनामिव परमापूर्वे वा स्वर्गे जनयितव्ये नियतक्रमेणामपि साहित्यमर्थबुद्ध्युपजनने वर्णानामिति सांप्रतम्, विकल्पासहत्वात्। स खल्वयं वर्णानुभवजन्यः संस्कारः स्मृतिप्रसवहेतुरन्यो वाऽऽग्नेयादिजन्य इवापूर्वाभिधानो, न तावदनन्तरः, कल्पनागौरवापत्तेः। स एव तावदृष्टपूर्वः कल्पनीयस्तस्य च क्रमवद्भिवर्णानुभवैरेकस्य जन्यत्वं न संभवतीति तज्जातीयानेकावान्तरसंस्कारकल्पनेऽतिगौरवम्। न चैष ज्ञापकहेत्वङ्गतामनुभवतीति। न खलु सम्बन्धोऽर्थप्रत्यायनाङ्गतामुपैति। स्मृतिफलप्रसवानुमितस्तु संस्कारः स्वकारणानुभवविषयनियतो न विषयान्तरे प्रत्ययमाधातुमुत्सहते, अन्यथा यत्किञ्चिदेवैकैकमनुभूय सर्वः सर्वं जानीयादिति। न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिण्डलब्धन्मस्मृतिदर्पणसमारोहिणो वर्णाः समधिगतसहभावा वाचका इति सांप्रतम्, क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानां तत्र विशेषणार्थधीजनप्रसङ्गात्। नचैतत्स्मरणज्ञानं पूर्वानुभववर्तिनीं परापरतां गोचरयितुमर्हति। तस्माद् वर्णेभ्योऽसम्भन्नर्थप्रत्यय एकपदानुभवमेव स्वनिमित्तमुपकल्पयति, नचैष पदेऽपि प्रसङ्गः, तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्नाध्वनयो व्यञ्जयन्तः परस्परविसदृसतत्तपदव्यञ्जकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नाः सदृशा सन्तोऽन्यविसदृशैः पदैः पदमेकं सदृशमापादयन्तः प्रतियोगिभेदेन तत्तत्सादृश्यानां भेदात् तदुपधानादेकमप्यनवयवमपि सावयवमिवानेकात्मकमिवावभासयन्ति। यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमैकमपि मणिकृपाणदर्पणादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति न परमार्थतः। सादृश्योपधानभेदकल्पिता भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः, तेन तद्बुद्धिर्वर्णात्मना पदभेदे स्फोटमभेदमेव निर्भागमेव सभेदमिव सभागमिवालम्बते। अतो गोपदस्फोटभेदस्यैकस्य गकारभागः, गौः इत्यादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभागिनमित्योकारेणविशिष्टो निर्धारयति, एवमोकारोऽपि भागः शोचिरादिपदसदृश्यतया न शक्तो निर्धारयित्तुं स्वभागिनं गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्धारयति। असहभाविनामपि च संस्कारद्वारेणास्ति सहभाव इति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः इति।

२.स्फोटविषयकं वेदान्तिमतम्

वर्णानामेव वाचकत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां मते स्फोटाभावात्। इदं तेषामभिप्रेतं यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स्फोटश्चानुभवपद्धतिमध्यासीत्, तदेव वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयेत। वर्णानामवाचकत्वं क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात् व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद् वा वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावेन प्रथमः कल्पस्तावन्निरस्तः। ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धमिति चेत्, न , प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम्, सादृश्यनिबन्धत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्, वा स्थीयते, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचरदर्शनाद् वा। नचेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिः विषयम्, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात्। अत एव शब्दभेदोपलम्भाद् वक्तृभेद उन्नीयते, सोमशर्माधीते न विष्णुशर्मेति युक्तम्। यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः, परीक्ष्यताम्। यथा कालाक्षीं च स्वस्तिमतीं चैक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिणामसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद् भिन्नदेशामिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तराजानत एकापि व्यञ्जकभेदात्तद्धर्मानुपातिनीव प्रथम इति भवन्ति एव विदाङ्कुर्वन्ति।

तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः, स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन। सत्यापि समस्तवर्ण प्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्यः पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोपयन्ति। अतो राजा राजा कपिः कपि पदविशेष प्रत्तिपत्तौ नास्ति काचनापि विप्रत्तिपत्तिः। वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना।

---

5 .मीमासासूत्रम्-१/१

6 .श्लोकवार्तिकम्-७

स्फोटवादिनस्तु, दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च कर्तव्या भवति। वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति, स स्फोटऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात्। अतो वर्णा एव वाचका नित्या विभवश्चोति। अत्र इदं विचारणीयं यत् स्वसिद्धान्तमङ्गभिया वर्णानां नित्यत्वं सापेक्षमेव स्वीकार्यमिति वस्तुतो वर्णानामनित्यत्वमेव सृष्टिप्रलयमध्ये विनाशित्वाभावरुपमेव तत्। एवञ्च सृष्टीनामानन्त्येनानन्तवर्णतद्ध्वंसप्रग्भावादिकल्पनाया गले पतितत्वाल्लाघवं शशश्रृङ्गायमाणमेव। किञ्च गकारादिषु गत्वादिजातेरभावेन गकारादिज्ञानस्य निर्विकल्पकात्मकत्वेन प्रत्यक्षत्वानापत्तिः। ध्वनिगतगवादिभानस्वीकारे तु तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन भ्रमत्वापत्तिर्दुर्वारा। किञ्च गत्वादिजातिमस्वीकृत्य व्यक्तावेव स्वभेदकत्वस्वीकर्तुस्तव गकारतो घकारादिभेदस्य स्वतः सिद्धतया स्फोटखण्डनाय प्रवृत्तेन त्वया वर्णैकत्वरुपमूलघनमप्यपहारितम्।

तस्माद् ध्वनिभेदा एव वर्णाः, न तु ध्वन्यतिरिक्ता नित्याः। क्वचिद् भाष्ये वर्णा नित्याः इत्युक्तिस्तु स्फोटपरा। वर्णानामनित्यत्वे च तत्र वाचकत्वस्य तु दुरुपपादतया तदतिरिक्तस्फोटकल्पना वेदान्तिनोऽपि स्वीकार्या। वैयाकरणनये तु स्फोटस्य ब्रह्मरुपतया तत्रैव ध्वनिगतधर्माणामध्यस्तत्वाद् ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासे भिन्नभिन्नरुपेण तत्प्रतीतिरिव वर्णभेदप्रतीतिर्नानुपपन्ना। न च त्वन्मतेऽपि स्फोटस्य ब्रह्मत्वेन निर्धर्मिकतया तत्र गत्वादिप्रकारकप्रतीतेर्भ्रमत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्, तुरीयदशायां भ्रमत्वेऽपि तव ब्रह्मण एव प्रपञ्चरुपेण प्रतीतिवद् व्यवहारिकदशायां बाधाभावेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवञ्च मीमांसकादीनां स्फोटवादखण्डनं शाब्दिकनयानवगमावजृम्भणमात्रम्।

३.स्फोटविषयकं सांख्यमतम्-

प्रत्येकवर्णेभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरुपखण्डमेकं पदं स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते, कम्बुग्रीवाद्यवयवेभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवयवीव। स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते। स शब्दोऽप्रामाणिकः, कुतः ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम्। स स्फोटाख्यः शब्दः किं प्रतीयते, न वा? आद्ये, येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते। तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु, किमन्तर्गडुना तेन ? अन्त्येत्वज्ञातस्य स्फोटस्य नार्थप्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पना। स एवायं गकारः, इति प्रत्यभिज्ञाबलाद् वर्णनित्यत्वं न युक्तम् उपपन्न गकारः इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेः। प्रत्यभिज्ञा च तज्जातीयताविषयिणी। अन्यथा घटादेरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्तिरित्याहुः।

४.स्फोटविषयकं नैयायिकमतम्-

पदानामेव वाचकत्वम्। वर्णानां समूहः पदम्, पदानां समूहो वाक्यम्। वर्णाश्चानित्याः। ननु वर्णानामनित्यत्वे सोऽयं ककार इति प्रत्यभिज्ञाया उपपत्तिर्न स्यादिति चेन्न, सोऽयं धान्यराशिरितिवज्जातिनिबन्धना, सादृश्यनिबन्धना वा प्रत्यभिज्ञेति वक्तुं शक्यत्वेनादोषात्। ननु तथापि क्रमोत्पन्नविनष्टानां वर्णानां सहाभावात् तत्समूहस्य पदस्य पदसमूहस्य वाक्यस्य च विलयापत्तिरिति चेत्, न , संस्कारद्वारा तदुपपादयितुं शक्यत्वात्। यथा क्रमोत्पन्ना अपि प्रत्येकग्रासाः समुदितास्तृप्तिमुत्पादयन्ति, तथा क्रमवर्तीनोऽपि, वर्णाः समुदिता एवार्थाभिधायिनो भवन्ति। न तावदनुमानमहिम्ना स्फोटस्वरुपमुपपादयितुं पार्यते, परिदृश्यमानविशिष्टानुपूर्वीकवर्णकलापकरणेनार्थप्रतीतेर्घटमानत्वात्। नापि प्रत्यक्षतः, वर्णानामेव प्रत्यक्षत्वादित्याहुः।

५.स्फोटविषयकं वैयाकरणमतम्-

स्फोट एव वाचको न तु वर्णाः, स्फोटानुभवानन्तरं विदितसंगतेरर्थधीसमुत्पादात। न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति, गौरित्येकं पदम्, गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सार्वजनीनत्वात्। न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम्। नाप्यौपाधिकः। उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा ? न तावदेकधीगोचराणां घवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति। तथा सति घवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात्। नाप्येकार्थधीहेतुता, तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात्। तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः, साहित्यात् तद्धेतुत्वम्, तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति। तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति। तञ्च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात्। अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवद् यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषडदर्शनजनितसंस्कारपरपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्राग्त्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचाम्, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात्। अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात्। न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राञ्चो वर्णाः, चरमस्तु तत्सिवः स्फुटतरमिति युक्तम्, व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात्, स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वाद् अर्थधीयस्तत्र प्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुटमिति न समः समाधिः। तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचकः, न वर्णाः। अस्य च स्फोटस्योपाधिभेदादष्टौ भेदा वर्णपदवाक्यरुषितस्य भानात्, वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटश्चेति त्रयः। अत्रैव जातिव्यक्तिभेदेन वर्णाजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटः इति त्रयः । पदवाक्ययोः सखण्डाखण्डत्वभेदात् सखण्डपदस्फोटः, सखण्डवाक्यस्फोटश्चेति दौ। एवं संकलनाऽष्टौ स्फोटा इति नागेशादयः।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. महाभाष्यम्- चारुदेव शास्त्री- चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
२. व्याक्यपदीयम्- अम्बाकर्ती टीका- सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी।
३. सिद्धान्तलघुमञ्जूषा- सभापति शर्मा- सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी।
४. श्रीमद्भागवत- गीताप्रेस्, गोरखपुर।
५. अभिज्ञानशाकुन्तलम्- सुधाकर मालवीय- चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
६. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली- ताराकान्त झा- चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
७. परमलघुमञ्जूषा- जयशङ्करलाल त्रिपाठी- चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
८. योगसूत्रम्- गीताप्रेस्, गोरखपुर।
९. सांख्यतत्त्वकौमुदी- ताराकान्त झा- चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
१०. अदैतसिद्धिः – कालिकान्त शुक्ला- सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी।

****